Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
VOL- VIII | ISSUE- X | OCTOBER | 2021 | PEER REVIEW e-JOURNAL | IMPACT FACTOR 7.149 | ISSN 2349-638x

वीरांगणा झलकारीबाईचे १८५७ च्या स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान : एक ऐतिहासिक अध्ययन

डॉ. चंद्रशेखर सं. पाटील
इतिहास विभाग प्रमुख
डॉ. मधुकरराव वासनिक पी. डब्ल्यू. एस. कला व
वणिज्य महाविद्यालय, कामठी रोड, नागपूर
मो. ९४२१७०६५०४

सारांश

आधुनिक भारताच्या इतिहासात असे एक नाव आहे. जे धाडसी, साहसी, शूर असूनही समाजाला देशाला शेवटपर्यंत अज्ञात राहिले. मातृभूमीने संरक्षण आणि स्वातंत्र्य अबाधित ठेवण्यासाठी अनेक कांतीकारकांनी विद्रोह केले. त्यात अनेक स्त्रियांची, विरांगनाची स्वातंत्र्य लढ्यात आपल्या प्राणची आहूती देवून शहीद झाल्यात. त्या अनेक विरांगनामध्ये झाशीनी शहीद झलकारीबाई होत्या. अभिजनवादी इतिहासकारांनी झलकारीबाईला भारताच्या इतिहासात उपेक्षितच ठेवले नाकारता येणार नाही. अभीजन वर्गातील इतिहासकारांनी इतिहास लिहताना अभिजन वर्गातील नेतृत्वाला श्रेय देवून बहुजन वर्गातील नेतृत्वाला व श्रेष्ठांना वंचित ठेवून एकांगी व अपूर्ण इतिहास लेखन केले आहे.

शब्दसंकेत : झाशी, बुंदेलखंड, राणीलक्ष्मीबाई, झलकारीबाई, वीरांगणा, किल्ला, खालसा, दुर्गादल.

प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास हा दैदिप्यामान ताऱ्यासारखा चमकनारा आहे. या देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी ज्या अनेक थोर महापुरुषांनी आपले संपूर्ण जीवन पणाला लावले अनेक क्रांतीकारकांनी, हुतात्मांनी, विरांगनानी, दलित, आदिवासी, शेतकरी वंचित समुहाने स्वत:चे बलीदान देवून या देशाला परकीय सत्तेच्या गुलामगिरीतून मुक्त केले. परंतु खेदाने म्हणावे लागते की ज्यांनी आपल्या मातृभूमीच्या रक्षणासाठी व स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी बलीदान देवून या मातृभूमीला स्वतंत्र केले अशा अनेक हुतात्म्यांची विरांगनाची, दलितांची, आदीवासींची नोंद अभिजनवादी इतिहासकारांनी घेतली नाही. इतिहासात त्यांना वंचित ठेवले. त्यांची घोर उपेक्षाच केली, भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात वंचिताचाही सहभाग मोठ्या प्रमाणात होता. अशा विद्रोही उठावातील समाजाच्या तळागाळातील शोषित, पिडीत, दलित, आदिवासी वंचित समुहाच्या कार्याची माहिती मिळावी, त्यांनाही इतिहासात मानाचे स्थान प्राप्त व्हावे.

झांशीचा पूर्व इतिहास

सम्राट अशोक यांनी कौशबी नगराला राजधानीचा दर्जा देवून तेथे बौध्द संघाला संघटीत केले. बौध्द धम्माचा प्रचार – प्रसार केल्याने आजही या परिसरात सम्राट अशोक कालीन शिलालेख, बौध्द लेण्या, बौध्द विहार इत्यादी बौध्द धर्माचे अवशेष उपलब्ध आहेत. बौध्द काळात हा परिसर बुध्दखंड नावाने प्रसिध्द होता. पुढे या बुद्धखंडाचा अपभ्रंश होवून 'बुन्देलखंड' हा शब्द रुढ झाला आहे. इ. स. सतराव्या शतकाच्या प्रारंभी ओरछाचा राजा वीरसिंगदेव याने झाशीचा किल्ला बांधला. तो एका लहान डोंगरावर असून अतिशय बळकट आहे. त्या भोवती रुंद व खोल खंदक आहे. बुंदेलखंडाचा राजा छत्रसाल याने आपल्या राज्याचा तिसरा भाग थोरले बाजीराव पेशवे यांना बक्षीस दिला होता. १८५७ च्या उठावापुर्वी झांशीचे राज्य पेशव्याच्या नियंत्रनाखाली होते. तिसऱ्या इंग्रज – मराठा युध्दात बाजीराव द्वितीयचा पराभव झाल्यावर लॉर्ड हेस्टिंगने रामचंद्रराव बरोबर एक तह केला व त्या तहानुसार त्याला व त्यांच्या मुलांना व वारसांना ते राज्य नियत्रंनाखाली सहकार्य (Subordinate Cooperation) या अटीवर देण्यात आहे. इ. स. १८३५ मध्ये त्याचा मृत्यू झाल्यावर त्याचा आजा रघुनाथराव त्याला कंपनीचे वारस म्हणून मान्यता दिली. परंतु वृद्ध राज्याचा लवकरच मृत्यु

झाला. तेव्हा कंपनीने राजघराण्यातील गंगाधररावला वारस म्हणून मान्यता दिली. (१८३८) राणी लक्ष्मीबाई ही गंगाधररावाची दुसरी पत्नी होय. परंतु गंगाधररावाचा मृत्यु नोव्हे. १८५३ मध्ये झाला. त्याला मुलगा नसल्याने झांशीचे राज्य कंपनी सरकारले खालसा केले.

विरांगणा झलकाराबाईवे पूर्व चरीत्र

अभिजनवादी इतिहासकारांनी ज्या कर्तृत्वान व्यक्तीमत्वाला इतिहासाच्या पानात त्यांची कुठेन दखल घेतली नाही अशा कर्तृत्वान वीरांगना झलकारीबाईना जन्म २२ नोव्हेंबर १८३० मध्ये झांशीतील बालाजी मार्गावर असलेल्या भोजलाया गावी सदोबा अहिरवार कोरी या अस्पृश्य परिवारात झाला. तिच्या वडीलांचे नाव मुलचंद तर आईचे नाव धनिया होते. ती आपल्या आई वडिलांची एकुलती एक मुलगी होती. तिने काळेभोर केश, सावळा रंग, गोल डोळे अशा आकर्षक व्यक्तीमत्वाची होती. तिचा स्वभाव धीट होता. आपणही देशासाठी काही तरी केले पाहिजे असे तिला लहानपणापासूनन वाटत होते. तिच्या साहसाला तोड नव्हती. कुठल्याही संकटाला सामोरे जाण्याची तिची तयारी होती. इ. स. १८४२ मध्ये इलकारीबाई जेमतेम १२ वर्षाची असेल ती एके दिवशी लाकडे तोडण्यासाठी कुऱ्हाड घेवून जंगलात गेली. तिथे तिचा सामना एका चित्याशी झाला. संपूर्ण ताकदीनिशी तिने कुऱ्हाडीच्या सहाय्याने चित्यावर वार करुन त्याला ठार केले व आपली सुटका करुन घेतली. झलकारीबाईने घडलेल्या प्रसंगाचे वर्णन घरातील मंडळीला ऐकविले तेव्हा घरातीलच नव्हे तर सर्व गावकरी आश्चर्यचकित झाले. ही बातमी वाऱ्यासारखी झाशी परिसरात पसरली आणि याच कारणास्तव झाशीचा राजा गंगाधराने यांच्या दरबारातील सेनानायक गया जतादिया कोरीचे चिरंजीव पुरण जतादिया कोरी हे वीरांगना झलकीबाई यांना पाहण्यास आले. इ. स. १८४३ मध्ये झलकारीबाईचे विवाह पुरन जतादिया कोरी बरोबर संपन्न झाला. झलकारीबाईच्या सासरची परिस्थिती अत्यंत वेताचीच असल्यामुळे ती आपल्या पत्तीच्या कापड विणण्याच्या परंपरागत व्यवसायात मदत करीत असे.

झलकारीबाई आपल्या पतीसोबत राणी लक्ष्मीबाईच्या राजमहालात जात असे. त्या महालात उच्च – नीच असा भेदभाव नसल्याने सर्व जाती धर्मातील लोकांना येण्या जाण्याचे स्वातंत्र्य होते. त्याचाच परिणाम पुढे झलकारीबाईना सैनिकी अभ्यास करण्याची इच्छा झाली. पती सैन्यात असल्यामुळे तिला सैनिकी शिक्षणाचे आकर्षन वाटत होते. आपणही सैनिकी शिक्षण घ्यावे असे तिला नेहमी वाटायचे म्हणून प्रथम आपल्या पतीलाच गुरु मानून त्यांच्याकडून सैनिक शिक्षण घेणे बरीच सुरु झाले. त्यात तलवारीबाजी, बंदूक निशानेबाजी, घोड्यांना नियंत्रणात आणणे, घोड्यावर स्वार होणे, भालाफेक, शत्रुने केलेले हल्ले चुकविणे, शत्रूवर हल्ला करणे इत्यादी सैनिकी शिक्षणात झलकारीबाईनी कालांतराने प्राविण्य मिळविले. इ. स. १८५३ मध्ये गंगाधरराव नेवालकर यांचा मृत्यु झाला. त्या अगोदर (आनंदराव) यांना दत्तक घेतले होते. त्या संदर्भात ब्रिटिश कंपनीला निवेदन सादर करण्यात आली. व त्याचा काहीचा उपयोग झाला नाही. शेवटी ६ मार्च १८५४ मध्ये लॉर्ड डलहौसीने दत्तक वारसा रद्द करुन झाशींचे राज्य ब्रिटिश साम्राज्यात विलिन केले. या निर्णयाचा जाहीरनामा जेव्हा लक्ष्मीबाईस दाखविण्यात आला तेव्हा राणी लक्ष्मीबाईने 'मेरी झाशी नहीं दुगी' असे उद्‌गार काढले. शेवटी कंपनी सरकारले झाशीचे संस्थान खालसा करुन राणी लक्ष्मीबाईस दरमहा रुपये पाच हजार निवृत्तीवेतन व राजवाडा वगैरे खाजगी मिळकत देण्यात आली.

प्रसिद्ध इतिहसकार आर. सी. मजूमदार यांनी १८५७ व्या उठावाचे बारकाईने अध्ययन केले आहे. त्यांनी आपल्या पुस्तकात "दि सिपाय म्युटिनी एण्ड दि रिवोल्ट ऑफ १८५७" मध्ये लिहतात की, भारतीय जनता १८५७ मध्ये किंवा त्या अगोदर आणि काही कालावधीनंतर भारतात राष्ट्रीय स्वातंत्र्य युध्दाच्या संभावनाची कल्पनाही कोणी करु शकत नव्हते कारण तेव्हा राष्ट्रप्रेम अथवा राष्ट्रवादाची भावना जनतेमध्ये रुजलेली नव्हती. कारण भारतीय संस्थानातील राजे आपले सिंहासन मिळविण्यासाठी एकमेकांविरुध्द लढत होते. त्यांना दलित किंवा वंचित समुहातिल लोकासोबत काही देणे – घेणे नव्हते. १८५७ च्या स्वातंत्र्य संग्रामात भारतातील राजे आपले गमावलेले राज्य कसे मिळेल यासाठी संघर्ष करत होते त्यात झांशी संस्थानाचा समावेश होता.

विरांगना झलकारीबाईचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान

राणी लक्ष्मीबाईने झाशीने रक्षण करण्यासाठी पुरुषांच्या बरोबर स्त्री सेना उभारण्याचा निर्णय घेण्यात आला. त्याला 'दुर्गादल' (स्त्रीसेना) असे नाव देण्यात आले. त्यात बारिप्सन, मोसीबाई, जुही, सुंदर – मुंदर

काशीबाई तथा झलकारीबाई ह्यांना कमांडर पदी नेमण्यात आले होते. या दुर्गादल (स्त्रीसेना) प्रशिक्षणात मलखांब, कुस्ती, भालाफेक, घौडदौड, घोड्यावर बसून दोन्ही हातांनी तलवार चालविने, बंदूकीने निशानेबाजी करणे इत्यादी सैनीकी शिक्षण दिले जाऊ लागले. झलकारीबाईला लहानपणापासूनन वाटत होते की मोठेपणी आपणही सैनिक व्हायचे इंग्रजाच्या ताब्यातून आपल्याला ही मातृभूमी स्वतंत्र करायची आहे तिथे हे स्वप्न तिला आज पूर्ण झाल्यासारखे वाटले.

पुढे १० मे १८५७ ला मेरठ छावणी मध्ये भारतीय सैनिकांनी जो विद्रोह सुरु केला होता त्याची आग झाशीपर्यंत येऊन पोहचली. विद्रोहाचे नेतृत्व भाऊ बक्सी व पूरन कोरी करत होते आणि त्याच्या सोबत होती विरांगणा झलकारीबाई जी आपल्या मातृभूमीच्या रक्षणासाठी आणि स्वातंत्र्यासाठी आपल्या कर्तव्याने पालन करण्यासाठी ब्रिटिश सैनिकांसी साहसाने घणघोर युध्द करत होती. २५ मार्च १८५७ मध्ये इंग्रजानी झांशीला वेढा दिला व हल्ला केला. सर्व झाशी मध्ये हाहाकार मानला लोक सैरावैरा पळत होते. प्रचंड संहार झाला. झलकारीबाई यांना एकच चिंता होती ती म्हणजे महाराणी लक्ष्मीबाई या इंग्रज्च्या हाती लागायला नको. अशा कठिण स्थितीत झलकारीबाईनी महाराणी लक्ष्मीबाईला सुरक्षित ठिकाणी जाण्याचा सल्ला दिला. तेव्हा राणी लक्ष्मीवाई ह्या भांडेरी दरवाजाद्वारे झलकारीबाईच्या विश्वासू साथीदारासोबत निघून गेल्या.

भांडेरी दरवाजा ते उन्नाव दरवाजापर्यंत युध्दाची कमान स्वत: झलकारीबाईने सांभाळली. अशा कठिन प्रसंगात नाना भोपटकर यांच्या सल्लाने रात्री राणी लक्ष्मीबाई दामोदरराव यांना चादरीने पाठिला बांधून पांढऱ्या घोड्यावर स्वार होवून किल्ल्याच्या उत्तर बाजूने बाहेर पडल्या. इकडे झलकारीबाईने घोषीत केले की, आपण राणी लक्ष्मीबाई आहोत कारण झलकारीबाईचा चेहरा आणि व्यक्तीमत्व राणी लक्ष्मीबाईच्या व्यक्तीमत्वाशी मिळते जुळते होते. याचा फायदा घेवून झलकारीबाईचा उद्देश होता की संपूर्ण दिवस इंग्रज सैनिकांना गोधळात टाकून द्यायचे. इंग्रज सैनिक सुध्दा झलकारीबाईस राणी लक्ष्मीबाई समजून दिवसभर लढत होते. या चकमकी दरम्यान झलकारीबाईचा पती पूरन कोरी मातृभूमीसाठी शहीद झाला. त्यांच्या पायाला स्पर्श करुन ती पुन्हा घोड्यावर स्वार होवून इंग्रजाच्या सैन्यावर तुटून पडली. झलकारीबाईनी तलवार विजेसमान चमकत होती. अचानक गोळ्यांनी तिच्या शरीराची अक्षरश: चाळणी केली. अशाप्रकारे मातृभूमीच्या रक्षणाकरीता स्वातंत्र्यासाठी व आपल्या प्रिय महाराणी लक्ष्मीबाईकरीता विरांगणा झलकारीबाई वीरगती प्राप्त करुन शहीद झाली. विरांगना झलकारीबाईचे नाव आधुनिक भारताच्या इतिहासात सुवर्ण अक्षरांनी लिहल्या जाईल. झलकारीबाई ही अस्पृश्य समाजाची होती तिचे राज्य नव्हते आणि राजमहल सुद्धा नव्हता. ती न राणी बनू शकणार नव्हती. परंतु मात्र आपल्या देशासाठी आणि मातृभूमीचे संरक्षण आणि स्वातंत्र्यासाठी तिने आपल्या प्राणाची पर्वा न करता बलिदान दिले. तिचा त्याग, बलिदान हे भारतीय समाजासाठी आदर्श व अनुकरनीय आहे. तिने सर्व स्त्री समाजाला गौरविले.

झलकारीबाईच्या युध्द कौशल्यामध्ये निपुनता निभंडता आणि वीरता पाहून इंग्रज सेनापती जनरल ह्यूरोज ४ जून १८५८ मध्ये म्हणाला की, छव ैजनंतज पर्‍ वदम चमतबमदज वर्‍ प्दकपंद ूवउमद इमबवउम `व उंकम पे जीपे हपतस ;श्रींसांतपइंप द्ध पे जीम ूपसस ींअम जव समंअम ंसस जींज ूम ींअम पद जीपे बवनदजतल. अर्थात स्टुअर्टस नरडे तर भारतभूमीसाठी एक टक्के जरी स्त्रिया या मुली सारख्या (झलकारीबाई) स्वातंत्र्यससाठी वेड्या होवून लढल्या तर आम्हा सर्वांना हा देश सोडून पळावे लागेल अशा प्रकारचे वक्तव्य केले. यावरुन झलकारीबाईने भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान नाकारता येणार नाही.

निष्कर्ष

आजपर्यंत भारतीय इतिहासकडे बघितले तर असे लक्षात येते की, अभीजन वर्गातील इतिहसकारांनी भारताचा इतिहास लिहताना अभिजन वर्गातील श्रेय देवून बहुजन वंचितांचा, दलित, आदीवासी, शेतकरी वर्गातील नेतृत्वाला वंचित ठेवून एकांगी व अपूर्ण इतिहास लेखन केले आहे. या वंचित समुहाचे भारताच्या स्वातंत्र युध्दात त्यांनी गाजविलेले असामान्य कर्तृत्व योगदान हे नाकारता येणार नाही. झलकारीबाईनी आपल्या मातृभूमीचे संरक्षण आणि स्वातंत्र्यासाठी आपल्या प्राणाची पर्वा न करता हुतात्मा पत्करले. अभिजनवादी इतिहासकारांनी भारताच्या इतिहासाच्या पानात दखलही घेतली नाही. अशा अनेक स्वातंत्र्यसाठी वेड्या होवून लढणाऱ्या भारतीय स्वीयांनी स्वातंत्र्य लढ्यात सहभाग घेवून आपला ठसा उमटविला आहे. आणि म्हणूनच

वंचित समुहातील स्त्रियांचाही सुवर्णमय इतिहास नोंदविणे आज गरजेचे आहे. जेणेकरुन भविष्यकाळात येणाऱ्या नविन पिडीला त्यांच्या कर्तृत्वाची जाणीव होईल.

संदर्भग्रंथ सूची

१. डॉ. रोडे, सोमनाथ, 'मराठ्यांचा इतिहास', पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर, प्र. आ. १९९८, पृ. ३०२, ३०३.
२. ग्रोवर बी. एल. अनु. (डॉ. बेल्हेकर एम. के.) 'आधुनिक भारताचा इतिहास एक नवीन मूल्यांकन' एस. चन्द एण्ड कम्मी लि. नई दिल्ली. प्रथम संस्करण, २००३, पृ. १८४, १८४.
३. म्हसदे सुशील, 'विर झलकारीबाई', सुमेध प्रकारशन पुणे, २००५.
४. (संपा.) चौधरी, नागेश, 'समतेसाठी बहुजन संघर्ष' पाक्षीक नोव्हेंबर २००९.
५. (संपा.) श्री. लक्ष्मणशास्त्री जोशी, मराठी विश्वकोश, खंड ६, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई, १९७७, पृ. ६९५.
६. Majumdar R.C. "The Sepoy Mutiny and the Revolt of 1857" mukhopadhya, 2nd Edition Calcutta, 1963.
७. डीन्कर, डी. सी. 'स्वतंत्रता सग्राम में अछुतो का योगदान', गौतम बुक सेंटर दिल्ली, चतुर्थ आवृती संस्करण, २००७, पृ. ३८.
८. http:/www-rediffmail.com/freedom/09Jhalk.htm